

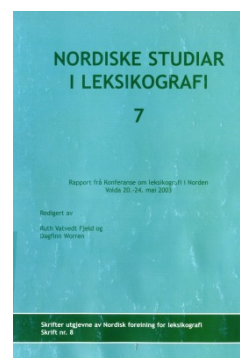
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Norsk Ordbok som dialektordbok

Forfatter: Tor Erik Jenstad

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 7, 2005, s. 221-227
Rapport frå Konferanse om leksikografi i Norden, Volda 20.-24. maj 2003

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Tor Erik Jenstad

Norsk Ordbok som dialektordbok

The paper begins with a short outline of the treatment and integration of dialectal words in Norsk Ordbok. This is followed by a valuation of the validity and representativity of the dictionary's source material on this point, on the basis of some examples. Among other things a regional Norwegian use of the interjection *hurra* 'hurrah' is discussed. The overall impression is that words of everyday speech from the contemporary or the near past might be underrepresented.

1 Innleiing

Norsk Ordbok har undertittelen «Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet». Det er grunn til å merke seg at «det norske folkemålet» er nemnt først. Med dette uttrykket kan ein neppe forstå anna enn norsk talemål, det vil seie norske dialektar i alt sitt mangfald.

På den måten blir Norsk Ordbok så å seie pr. definisjon ei dialektordbok, men altså ikkje berre det. Kombinasjonen av talemålsordbok og skriftmålsordbok er nokså særeigen (om enn ikkje eineståande) og fører med seg spesielle problem og utfordringar. Det vanlege er jo anten reine skriftmålsordbøker (som også rett nok kan innehalde talemålsmateriale, så sant det er komme på trykk, utnytta i litteraturen eller lignende) – eller reine talemålsordbøker. Ein stor del av desse er ordsamlingar for enkelt-dialektar, ein sjanger som er i sterk blomstring i Noreg.

Den spesielle blandinga som Norsk Ordbok står for, har å gjera med den spesielle bakgrunnen nynorsk skriftspråk har. Nynorsken tek omsyn til talemålet ikkje berre i hovudstaden (eller den landsdelen som dominerer økonomisk, politisk og kulturelt, slik det er vanleg), men over heile landet. I prinsippet er alle gode målføreord brukande i nynorsken; han er dialektopen.

I ein typisk artikkel i Norsk Ordbok vil vi kunne følgje eit målføreord inn i det nye skriftspråket som vart bygd opp, med utvikling av meir abstrakte tydingar i tillegg til dei konkrete som var henta inn frå den munnlege bruken – og etter kvart, i seinare tid, kanskje også (dessverre, vil somme hevde) ut igjen av skriftspråket. Denne siste utviklinga må sjåast som eit utslag av den sterke tendensen til standardisering av ordtilfanget i norsk i dag. Ikkje berre får bokmål og nynorsk eit meir likt ordtilfang, men det er også ei omfattande utjamning av ordtilfanget dialektane imellom. Det er gjerne standardordforrådet som vinn fram også der. Dette er kanskje den aller største dialektforandringa som går for seg i Noreg i dag.

2 Framstilling av målføretilfanget i Norsk Ordbok

Men la oss sjå raskt på korleis målføretilfanget kjem fram i Norsk Ordbok. Som døme er valt artikkelen **gufs**, som eg sjølv har vore med og redigert:

I **gufs** (ù) m, n [W, Ws, H, Land 1806, Devegge 1816 20, C, FayeD u *luftning*, A, R; målf òg *gofs* (Lista, Jr, Stav, Stjørdal, Meråker), *gåfs* (GauldR), *gøfs* (Gauld, Fauske), *gops* (Lista e målf); skr og målf vanl m, òg f (AustfA, BuA, HallA, Voss, YSoR, GauldR, Sa; JansonFB 53), n (Fron, Krsand, Lista, Stav, Voss, Surnadal, Kvenvær, Stjørdal, Tjøtta, Lurøy, Fauske, Lof; Skarpr.NLB 71); jfr shet *guff/gof*; smh med *gyva*, *gov*, FT]. 1) **a**) (veikt) vinddrag; vindpust: *um morgonen kann eg kjenna ei svalande gufs* (ByBygd III, 210) / **når milde gufsar vakna upp og kjæla lyng og kyste knupp* (TuL 49) / (serl:) brå, skarp vindstøyt, kald lufstraum: *eg kjenner kalde gufsen inn gjennom alle dører* (NhlHa./O.Midtt.Hels) / *det er ein kald gufs unna breen* (BalestrandM) / *i nord får han heile gufsen frå Nordishavet over seg* (Hålløygm 1934, 138) / **gufs stend som or kjellar kald* (Ga. V, 92) // litt., tildriv, (ny og livgjevande) impuls; åndeleg straumdrag: *den nye gufsen, som kom inn i litteraturen* (Dølen 1868, 17, 2, 2) / **du gufs av det norske, du ånd ifrå fjell* (Aukr. 495). **b**) nedslag av røyk (R). **c**) utslept pust av røyk; puff: *ein ser ein gufs av piprøyken hans av og til* (LieDD 154). **d**) det å suga røyk i seg når ein røykjer; drag (I, 3a): *Gunnar tek nokre herlege gufs av pipa* (Skarpr.NLB 71). 2) **a**) (pust, luftstraum som fører med seg) stank, tev (Hof i SolM, RomM): *det stod ein gufs av brennevin frå han* (Rom). **b**) mest litt., utriveleg tokke el snev; kaldtokke: *ein gufs frå fortida* (SS 1971, 341) / *i denne gufsen av utgamal heidensk råskap* (TyldenTKAA 60) / *det står ein gufs av mannen som eg ikkje likar* (SuldalS.Sandv. 116) / *det stod mest som ein kald gufs av henne* (Tv.N 33) / **alltid stod ein gufs av fattigdom frå våre grender* (JonssonJ 32). **c**) sur kommentar, oppstøyt (VeøyVestad): *kjem du med fleire slike gufsar no, så blir eg sint*. 3) vasssprut som kjem brått (ListaM, NhlR); vassturt t d frå kvernrenne (NhlR). 4) sj, brå kjensle: *då for tidt den same gufsen igjenom meg* (Vi.SkrS III, 300). 5) snøgg sving med kroppen (MaR) // støyt, dult (StavBe.): *han gav meg ein gufs*. 6) **a**) snarsinna, oppfarande kar (W); snarsinna, oppfarande menneske (H). **b**) ei(n) som er toskut og uvyrden (Meråker Krog.Sul. 31).

Oppslaget er i normert form. Dersom vi har å gjera med eit reint målføreord som ikkje tidlegare har vore normert, må vi finne fram til ei oppslagsform, slik denne ville sett ut dersom ordet hadde vore normert. Hakeparentesen etter oppslaget er mellom anna plassen for formvariasjon, og her er det rom for å føre opp ein del uttalevariantar frå målføra (i dette tilfellet *gofs*, *gåfs* og *gøfs*), og det er også gjort kort greie for variasjonen i genus. På nett dette ordet er det ikkje ført opp bøyingsvariasjon. Ein må da rekne med at det vel blir bøygd som eit regelrett hankjønnsord, og at det ikkje har vore grunn til å nemne dette særskilt. Under verbet **gufsa** ser vi derimot at det også er teke med noko om bøyingsvariasjon (preteritum på *-te* i motsetnad til det regelrette på *-a*).

Målføretilfanget kjem også fram i tydingane. Tyding 1a 'veikt vinddrag, vindpust' er både munnleg og litterær, og det er døme frå begge. Setninga med «ein kald gufs frå breen» er t.d. henta frå målføre. Mot slutten ser vi her ein meir bokleg bruk med tyding 'impuls, straumdrag' – mellom anna med det kjende dømet frå diktaren Olav Aukrust: *du gufs av det norske, du ånd ifrå fjell*. Tyding 2b 'utriveleg tokke el snev' har fått karakteristikken «mest litt(erær)», med døme som *ein gufs frå fortida*, men det er også ført inn målføredøme på denne tydinga (frå Suldal, henta or ei ordsamling).

Denne vesle stikkprøva er teken berre for å gje eit raskt inntrykk av korleis målføretilfanget kan vera integreert i resten av artikkelteksten.

Oslo	4
Austfold	23
Vestfold	18
Akershus	20
Hedmark	62
Oppland	88
Buskerud	50
Telemark	82
Aust-Agder	67
Vest-Agder	28
Rogaland	60
Hordaland	114
Sogn og Fjordane	91
Møre og Romsdal	118
Sør-Trøndelag	51
Nord-Trøndelag	67
Nordland	100
Troms	46
Finnmark	5

Tabell 1

Korleis fungerer så denne framgangsmåten? Det veit vi nok dessverre lite om. Det er ikkje gjort særlege brukarundersøkingar på dette området. For somme vil det nok sikkert vera interessant å sjå sitt eige, lokale målføretilfang i ein større samanheng; at dei heimekjende orda kan finnast andre stader, kanskje i andre tydingsvariantar, og at dei kan vera komne i bruk også i skriftspråk. Andre vil kanskje kjenne det slik at eins eigen dialekt druknar i dette store, samla verket. Ein ting vi veit det blir reagert på av somme informantar, er at vi normaliserer reine målføredøme. Det verkar hardhendt på somme. Dei kan føle det som vi gjer vald på materialet, og døma blir ikkje atkjennande for dei. Eg har eit visst inntrykk av at kanskje til og med somme av dei nye redaktørane våre reagerer på denne praksisen, men slik er no ein gong regelen vår.

3 Geografisk fordeling av informantar i Norsk Ordbok

Kjeldetilfanget for Norsk Ordbok er nokså heterogent. Vi byggjer på ein grunnstamme med eit tradisjonelt setelarkiv på ca. 2,5 millionar setlar. Her er det ekserpt frå nynorsk litteraturen, men også mange setlar som lokale informantar har sendt inn med opplysningar frå mål-

føra. Ein del setlar har begge slags opplysningar (det vil seie at ekserpisten har skrivne ut setel med sitat frå ei litterær kjelde, men i tillegg ført på målføreopplysningar, gjerne korleis ho eller han sjølv vil seie dette på eigen dialekt). Det er lite av slik aktiv innsamling frå lokale heimelsfolk no. Målførematerialet blir i tillegg supplert med dei nye dialektordsamlingane som kjem ut, og det veg nok opp ein del for at NO si eiga innsamling av målføretilfang i praksis er innstilt.

Eitt av dei måla eg har sett meg føre i dette innlegget, er å vurdere om målføretilfanget til Norsk Ordbok er godt nok balansert. Når det gjeld det geografiske, har eg gjort ei rask og grov oppteljing av korleis dei i underkant av 1000 medarbeidarane som Norsk Ordbok har hatt, fordeler seg fylkesvis i Noreg (sjå Tabell 1). Dette gjev ein viss peikepinn, sjølv om det må takast mange atterhald. Ein del informantar kan ha sendt inn opplysningar frå fleire fylke. Somme har sendt inn svært mykje, andre kanskje nesten ingen ting, og kvaliteten varierer sterkt. Men informantfordelinga avspeglar i alle fall ikkje folkemengda og den økonomiske og politiske makta i Noreg. Møre og Romsdal er det fylket som har flest medarbeidarar (118), tett følgt av Hordaland (114). Det er nok ein viss dominans frå kjerneområdet for nynorsken. Men for den geografiske balansen er det litt godt å sjå at Nordland kjem så høgt som på tredjeplass, med om lag 100 heimelsfolk, framfor Sogn og Fjordane og Oppland. Det folkerike Akershus er derimot nede på 20. Det kan elles vera grunn til å trekkje fram at eg har talt berre 5 frå Finnmark, og av desse er det kanskje berre ein eller to som har vore noko særleg aktive med å levere stoff til ordboka.

Også dette blir kanskje til ein viss grad balansert av dei nye samlingane. Her har eg ingen statistikk på fordelinga, men i 1994 hadde i alle fall kollega Olaf Almenningen (1994: 9) det inntrykket at fleirtalet var frå sørnorske bygder – så det er kanskje ei slagside. Fleire av ord-samlingane kjem frå stader der Norsk Ordbok ikkje har (hatt) lokale informantar, t.d. Frøya i Sør-Trøndelag (Hovde 2002).

4 Fangar Norsk Ordbok opp ordtilfanget i målføra godt nok?

Så er det spørsmål om vi er gode nok til å fange opp ordtilfanget i målføra. Det er klart vi kan ikkje bli ei fullstendig dialektordbok for alt norsk talemål, men får vi hol som vi burde unngått? 20 år med meir eller mindre aktiv innsamling av og interesse for dialektord har lært meg at det står mykje att å samle inn. Det dukkar stadig opp nye og «nygamle» ord. Det er gap også geografisk. Innafor trøndersk dialektområde, som eg kjenner best, er det klåre manglar særleg i dei ytre kystområda (Fosen og Ytter-Namdalen), område der det ikkje har komme så mange større lokale samlingar så langt.

Her er eit lite døme på kva ein kan fange opp med tettare lokal kontakt. Eg har teke ei reint tilfeldig stikkprøve i alfabetbolken mus-, og her har vi frå samlingane til Trønderordboka skote til rundt 15 ord som ikkje fanst i tilfanget frå før, og som alle er aktuelle kandidatar for oppslag i Norsk Ordbok, slik eg vurderer det. Dei stettar krava i redaksjonsreglane for å bli tekne med. Med i dette er ein svært vanleg ordbruk med **muse** eller **musa** som forsterkande adverb, når ein altså seier **muse still** eller **musa still** i to ord. I Norsk Ordbok-tilfanget elles er det berre belegg på **musestill** i eitt ord (heller ikkje det nye korpuset (sjå Ridings ein annan stad i rapporten) gjev meir her). Elles finn vi her slike ord som **musbanda** (b pl) eller **musfloa** (b sg) om dei øvste banda i kornstålet (som ein vel rekna med vart «ofra» til musa, i alle fall til ein viss grad – musa kom til å forsyne seg av desse, men vonleg berga ein resten). Vi

har også **mus-lorns** om den som hadde jobben med å slå i hel mus i åkeren (frå Hitra). Dette er ord frå den kulturen som vi i Norsk Ordbok med vårt konsept har eit særskilt ansvar for å dokumentere, og vi bør absolutt fange opp slike og få dei med. Ingen andre kjem til å handsame desse orda leksikografisk, om dei ikkje tilfeldigvis skulle komma med i ei lokal samling.

Eg tek også med eit anna lite døme. Norsk Ordbok har to (i praksis berre eitt) belegg på ordet **lauparlyst** –'lyst til å reise ut (på besøk)'. Det er ei målføreopplysning frå Leksvik i Nord-Trøndelag, ved Laurits Killingbergtrø, og frå ordsamlinga av same mann i bygdeboka for Leksvik (Killingbergtrø 1981: 104). Ut frå dei kriteria vi no skal bruke for ordutvalet i Norsk Ordbok, ville det nesten stått i faresonen (bortsett frå at det er ein svært påliteleg målføreinformant vi har å gjera med), og det ville i alle fall fått heimfesting berre til Leksvik ut frå dette tilfanget. Arkivet til Trønderordboka kan bidra med to kommunar i tillegg, Agdenes og Meråker.

Eg brukte ordet som konkurranseord i Dialektmagasinet som eg har kvar veke på NRK Trøndelag. Det kom inn nesten 30 svar, fordelt på 20 kommunar, og det viser at ordet er kjent vidt ikring i heile Trøndelag. Det går truleg også inn på Nordmøre, men derifrå er opplysningane så langt noko uvisse. Dette har ført til at vi tok det inn i siste utgåva av Trønderordboka, med heimfestinga «mst i Trl» (Dalen og Jenstad 2002: 201). Det er grunn til å notere seg at om denne heimfestinga kjem inn i Norsk Ordbok i staden for «Leksvik», så vil ho ikkje ta større plass, men likevel vera mykje meir dekkjande.

5 Hol i det kvardagslege ordforrådet

Som hovudredaktøren for Norsk Ordbok, Lars Vikør, heldt fram på Euralex-konferansen i Göteborg, er det eit paradoks at denne ordboka, som altså skal dekkje norsk talemål, manglar talt materiale i kjeldetilfanget (Vikør 1996: 712). Det er sjølvstilt i utgangspunktet rett, men det trengst kanskje å nyanseras litt. Ein del av setlane er t.d. utskrivne etter lydbandopptak. Vi veit elles ikkje så mykje konkret om korleis kvar enkelt informant har arbeidd. For ein del har dei nok notert ned slikt som dei har høyrst sagt av folk i spontan tale.

Men innsamlingsmåten som har vore praktisert, gjer at det er hol i tilfanget. Ein har vore ute etter dei meir spesielle orda, og dei vanlege, daglegdagse har komme meir i bakgrunnen og kanskje ikkje vorte registrerte i det heile.

Oppskriftene frå talemål i arkivet til NO konsentrerer seg om gamle, særmerkte ord, gjerne knytte til gammal reiskap og arbeidsprosessar. Kvardagsleg ordforråd frå samtid og nær fortid er nok underrepresentert. Nyare innsamling av dialekttilfang konsentrerer seg helst om tenåringsspråk og talemålsendingar. Det som på denne måten glepp unna for oss, er det kvardagslege ordforrådet frå 1900-talet. Registratorane har kanskje meint det var for sjølvstilt, og derfor ikkje naudsynt å ta med, men om ein generasjon eller to vil det kunne bli vurdert annleis.

6 Hurra som avskilshelsing

Eg skal gje eitt eksempel til, der ordet er velkjent nok, men det er snakk om ein spesiell bruk av det. Ordet er korkje særnorsk eller særdialektalt, men snarare internasjonalt, nemleg *hurra*.

Som kjent blir det brukt som eit rop for å uttrykkje feiring, glede og begeistring. Men regionalt i Noreg har det også vore brukt på ein annan måte. I det nyss nemnde Dialektmagasinet som eg har, var det ein lyttar som ringte inn og rapporterte om at eldre folk i hans heimetrakter like ved Trondheim brukte *hurra* som ei avskjedshelsing. Dette minte meg på at eldre folk også på min oppvekststad på Nordmøre kunne bruke det slik (mellom anna min eigen far, fødd 1910). Så tok eg til å undersøkje nærmare, og eg har no belegg på dette frå heile det midnorske området. Det vil seie Trøndelag og Møre og Romsdal, så langt har eg ikkje støytt på det lenger sør og heller ikkje lenger nord. Det ser er altså ut til å vera ein regionalt avgrensa ordbruk. Det var sagt sa «ja, hurra», eller «ja, hurra da!» når ein tok avskil. Somme har meint at dette oppstod som ei slags patriotisk helsing mellom motstandsfolk under den andre verdskrigen. Det kan nok til dels ha fått eit oppsving da, men det er sikre vitnemål om at det kan først tilbake heilt til 1920-åra. Det ser ut til at det har oppstått som ein slags slangprega, uhøgtideleg måte å ta farvel på mellom folk som var fødd først på 1900-talet, og så har ein del av dei fortsett med det fram gjennom livet. No er det definitivt på veg ut.

Denne bruken av *hurra* fanst det alarmerande nok ikkje belegg på i arkiva, og det er heller ikkje registrert hos nokon forfattar etter det eg kan sjå. Vi mangla altså ei ganske vidt utbreidd tyding av noko som faktisk er eit grunnord. Målføreoppskrivarane har ikkje sendt det inn, sjølv om dette heilt klart ikkje er standardnorsk. Dei har heller konsentrert seg om den gamle reiskapen. Ære vere dei, men dette kunne altså ha glotte unna for oss, rett og slett gått ut av historia, utan å bli registrert i det heile. Eg trur også at det ville vore vanskeleg å fange opp slikt i eit talemålskorpus, sidan ein må få tak i akkurat den rette situasjonen og den uformelle konteksten.

7 Sluttvurdering

Avgrensingane våre når det gjeld tidsbruk og plass i Norsk Ordbok (12 band til 2014, sjå Bakken og Grønvik andre stader i rapporten) kan gå ut over slikt ordforråd, som må konkurrere med anna tilfang. Vi har alt eit stort setelarkiv, og vi får eit korpus med kolossale mengder skriftleg materiale, som det krev tid å utnytte. Ideelt sett burde vi hatt tid til å samle målføretilfang parallelt med redigeringa, slik som t.d. Jysk Ordbog har praktisert. Da ser ein lettare kva ein manglar og kva ein bør spørje etter. Det vil vi neppe få særleg høve til, og det er synd.

Korleis vi skal handtere det aukande talemålstilfanget, blir det ikkje råd til å komma særleg inn på ved dette høvet. Samlingar (gamle opptak) ved universiteta blir i stor mon digitalisert no, og det kjem mykje på nettet etter kvart, både ordsamlingar og tekster på dialekt. Får vi tid til å gå gjennom slikt tilfang, og bør vi ta oss tid til det? I første omgang må vi finne fram til ein god måte å kjeldemarkere den slags tilfang.

Eg har altså ingen geniale løysingar reint redigeringsteknisk på korleis vi skal integrere målføretilfanget. Midt i eit prosjekt er det også vanskeleg med radikale omleggingar. Så vidt eg kan sjå, vil det nye redigeringsprogrammet kunne ta greitt hand også om målføreopplysningar, slik at dei kan setjast inn på sin rette plass like eins som opplysningar frå skriftmål. Det uroar meg altså langt meir at bakgrunnstilfanget er mangelfullt. Det er reint for lett å finne ord og ordbruk som ikkje er dekt i arkivmaterialet vårt. På dette er det inga anna løysing enn meir kontakt med folk, og meir lesing for å komma på sporet av ting. Elles burde nettet av medhjelparar vore fornya i takt med den naturlege avgangen. Vi har også no ein breiare

dialektkompetanse med den nye og større redaksjonen, men det spørst om rammene blir så stramme at ein rett og slett må redigere ut frå det ein har. Vi skal bruke korpus for å gjera ordboka betre og meir representativ. Det gjeld skriftmålssida – vi burde hatt rammer til systematisk å auke representativiteten også av talemålstilfanget. Dersom vi ikkje dekkjer talemålet skikkeleg, held vi eigenleg ikkje det vi lovar i tittelen.

I diskusjonen etter foredraget kom det fram eit anna poeng: Det er viktig å halde oppe dialektkompetansen i redaksjonen i alle høve, også om ein berre skal redigere ut frå det ein alleie har. Det finst dialektstoff som rett og slett er misforstått, først av den som skreiv normalform på setlane, og deretter kan det vera ført ført vidare i den elektroniske Metaordboka. Nokre slike misforståingar er dessverre også komme på trykk ikring i dei fire første banda.

Litteratur

- Almenningen, Olaf (1994): Ordsamlingar på dialekt – problem og utfordringar. In: Anne Garde og Pia Jarvad (red.): *Nordiske studier i leksikografi II*, Århus
- Dalen, Arnold og Jenstad, Tor Erik (2002): *Trønderordboka. Ny og større utgåve*, Trondheim
- Hovde, Rita (2002): *Ord og uttrykk fra Frøya*. Frøya
- Killingbergtrø, Laurits (1981): Ord og uttrykk frå dialekten. In: Steen, Asbjørn (red.): *Leksvik bygdabok. Kulturbind I* Leksvik
- Vikør, Lars (1996): Norsk Ordbok – the Crown of Nynorsk Lexicography? In: Gellerstam, Martin et al (red.): *Euralex '96: proceedings I-II : papers submitted to the Seventh EURALEX International Congress on Lexicography in Göteborg, Sweden*, Göteborg